

A politikai tiltakozás elmélete^[1]

Dolgozatom a politikai tiltakozások elméleti hátterével foglalkozik. Magyarországon. A politikai tiltakozások empirikus kutatása, de leginkább elméleti alapjainak feltárása a politikatudomány „mostohagyermeké”, pedig a protest cselekmények kutatásának jelentősége a nyugat-európai és az egyesült államokbeli társadalomtudományokban megkérdőjelezhetetlen. A tiltakozások vizsgálata különösen a múlt század hatvanas éveinek végén, valamint a kilencvenes években reneszánszát élte a nemzetközi politikatudományban. Egymást érték a nagy, több országra kiterjedő összehasonlító vizsgálatok, amelyek az alábbiakban elemezni kívánt elméletekre épültek, illetve azokat a hipotéziseket tesztelték. Bár a 2000-es évekre lecsengett a nemzetközi politikatudomány tiltakozások iránti fokozott érdeklődése, azok a teóriák, amelyek ezen intenzív időszak alatt születtek, mind máig meghatározzák a tiltakozásokról szóló vizsgálódásokat.

Két részből álló tanulmányomban a fontosabb társadalomtudományi iskolákat tekintem át, amelyek a politikai tiltakozásokat eltérő komplexitásban vizsgálják. A paradigmákat két nagyobb csoportba sorolom. Az elsőbe azokat a megközelítéseket helyezem, amelyek a társadalom, a társadalmi cselekvés komplex, átfogó elméleti megértésére törekednek, és ezekben a politikai tiltakozások – még ha eltérő mértékben is – fontos helyet foglalnak el. A kritikai, a legitimációs, az igazságosság-, a racionális döntéseméletekben, valamint a társadalmi cselekvés vizsgálatában a döntéshozó hatalmi mechanizmusra fókuszáló politológiai megközelítésekben azonos, hogy a politikai protest cselekmények a fennálló és újratermelődő politikai, hatalmi, gazdasági komplexummal, rendszerrel szemben megfogalmazódó kritikában, azaz reflexióban, ellenvetésben, ellenállásban, engedtlenségben, az együttműködési készség feladásában jelentkeznek. Az életvilág védelmét, a legitimációs válság feloldását, a morális elvárásokhoz, az igazságossághoz alkalmazkodó intézményi működés kikényszerítését a feléledő társadalmi aktivizmus, a tiltakozás képes elérni.

A második csoportba azokat a Robert Merton által középszintű elméleteknek nevezett megközelítéseket sorolom, amelyek primer módon a tiltakozások elméleti és ezt kiegészítve, többnyire empirikus vizsgálatával foglalkoznak. A tiltakozáskutatók közül a nyugat-európaiak a politikai tiltakozásokat olyan kollektív cselekvéseknek tekintik, amelyek explicit célok érdekében a politikai keretfeltételekben akarnak változást elérni. Az amerikai irányzatok azonban ettől eltérő

[1] Az alábbi tanulmány és annak folytatása Szabó Andrea: *Politikai tiltakozások Magyarországon - 1993, 2003* című doktori értekezésének I. fejezetéből való.

módon használják a tiltakozás fogalmát. Egyrészt a tiltakozásokat generáló társadalmi mozgalmak kollektív identitására, a belső mozgalmi kultúra vizsgálatára helyezik a hangsúlyt, másrészt pedig a mozgalmak külső mozzanatait vizsgálják, elhelyezve azokat a társadalom kulturális keretfeltétel rendszerében.

Jelen tanulmányban arra teszem a hangsúlyt, hogy a komplex társadalomtudományi elméletek milyen módon foglalkoznak a politikai tiltakozások lehetőségeivel, milyen szerepet és milyen lehetőségeket szánnak a politikai tiltakozásoknak. Az egyes paradigmák azon részét taglalom, amelyek közvetlenül vagy közvetve a tiltakozásokkal kapcsolatosak. Így természetesen az egyes elméletek interpretációja nem teljességre törekvő, hanem a tanulmány fő témája alapján szelektáló.

1. KRITIKAI ÉS LEGITIMÁCIÓS ELMÉLETEK

Hivatalosan 1924-ben alakult meg a XX. századi társadalomtudományi gondolkodás egyik kiemelkedő szellemi műhelye, a frankfurti Társadalomkutató Intézet. Előbb Carl Grünberg, majd Max Horkheimer igazgató vezetésével olyan kutatókat vontak be a társadalomfilozófiai, később kritikai, legvégül társadalomelméletinek nevezett szellemi műhelybe, mint Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse, Walter Benjamin, Erich Fromm. A baloldali, marxista, de nem dogmatikus elméletalkotók II. világháború utáni alakjai közül témám szempontjából Jürgen Habermas és tanítványa, munkatársa Claus Offe emelhető ki.

Habermas^[2] 1962-ben kiadott *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*^[3] című monográfiájában használja először azokat a fogalmakat, amelyek későbbi munkásságának alapköveivé válnak. Ekkor különbözteti meg világosan a köz- és a magán, illetve az állam és a társadalom terminológiáját. Habermas társadalomelmélete, ezen belül fogalomhasználata terjedelmes életművének egyes korszakaiban fokozatosan bomlik ki. A köz- és a magán megkülönböztetése mintegy előfutára a később – más aspektusból – használt rendszer és életvilág, illetve instrumentális és kommunikatív cselekvés definícióknak.

Jürgen Habermas a tiltakozásokkal kapcsolatos karakterisztikus álláspontját a cselekvés- és a rendszerelméletet komplex módon magába foglaló írásaiban fejtette ki.^[4] A tiltakozások szempontjából elméletének kiindulópontja a társadalmi rendszer és az életvilág megkülönböztetése. A korai közösségekben e két fogalom „nem kapcsolódott szét”, azaz nem vált el egymástól. Az életvilágot három strukturális alkotóelemből építi fel: a kultúrából, a társadalomból és a személyiségből. Az életvilág e három alkotóelem, míg a rendszer a társadalom materiális újratermelődését biztosítja. Az életvilág a rendszerrel szemben az informálist, a személyközit, a magánjellegűt, a citoyent, illetve a hétköznapi átélt történelmet foglalja magába. Ez az alrendszereken kívüli rész hordozza a nyelvet, és – ami

[2] Habermas életművének legjelentősebb hazai elemzése Felkai, 1993. Habermasról lásd még Bayer, 1997; Tar, 1986; *Szociológiai elmélet*, 2004; Balogh – Karácsony, 2001; Pokol, 2004.

[3] Habermas, 1993

[4] Lásd: Habermas, 1981; Habermas, 1985; Habermas, 1994a, 1994b

legalább ennyire fontos – a normák territóriumát. Az életvilág strukturális összetevői erőforrásként kerülnek be a kommunikációs folyamatba, ahol azon túl, hogy újratermelődnek, tovább is fejlődnek. A társadalom evolúciója folyamán a rendszerszerűen integrált cselekvés-összefüggések elhatárolható cselekvés-területekké válnak, önállósulnak az életvilággal szemben. „Rendszer és életvilág differenciálódik, amikor növekszik az egyik összetettsége és a másik racionalitása, s nemcsak külön-külön, mint rendszer és életvilág differenciálódnak, egyszerűs mind egymástól el is különülnek.”^[5]

Habermas négy társadalmi formációt különböztet meg az életvilág és a rendszer differenciálódásának folyamata alapján: a magas kultúra előtti, a tradicionális formációt, a liberális kapitalizmust és a „szervezett”, államilag szabályozott késői kapitalizmust. A társadalmi evolúció végpontja a későkapitalizmus, amelyben az egyre komplexebbé váló rendszerszerű szabályozó mechanizmusok, a vezérlő médiumok (elsősorban a pénz és a hatalom) behatolnak az életvilágba, gátolják a megértést, és alávetik az anyagi újratermelés kényszereinek. Ez a nyomulás azzal fenyeget, hogy sérül a köznapi cselekvés, vagyis az életvilág három alkotóelemének, a társadalom egészének, a kultúrának és a személyiségnek a szimbolikus újratermelődése. E folyamatot Habermas „az életvilág technizálásának” vagy másképpen az életvilág kolonializálásának nevezi. A gyarmatosítási folyamat nemcsak a szociális viszonyokra, hanem az életvilág másik két tényezőjére is kihat.

Habermas jelzi, hogy a rendszer és az életvilág együttműködési problémáinak ellenére az egymásra utalt kapcsolat továbbra is megmarad. A rendszer még a későkapitalizmusban is függ az életvilágtól, ugyanis a rendszer legitimitását és az ahhoz szükséges közös orientációkat, értelmezési kereteket – amelyek összességében meghatározzák a társadalmi rendszer egészének állapotát – az életvilág hordozza. A tiltakozások szempontjából a kulcsmozzanat abban ragadható meg, hogy Habermas az ellenállás lehetőségével ruházza fel az életvilág szereplőit, a polgárok szembehelyezkedhetnek az életvilág bekebelezésével oly módon, hogy feladják együttműködési készségüket, illetve megvonják a támogató outputjaikat a rendszerszertől. Az életvilág kolonializációja kemény korlátokba ütközik, mert a pénz, a hatalom és az államigazgatás – legalábbis teljes mértékben – nem elégheti ki a társadalmi szolidaritás igényeit. Habermas arra mutat rá, hogy a tiltakozás az életvilágra nehezedő rendszernyomások ellenhatásaként jelenik meg: az életvilág gyarmatosítása védekező reakciókat szül. A küzdelem a társadalmi mozgalmak létrejöttében és nagyrészt a mozgalmakhoz kapcsolódó életvilágbeli tiltakozások révén nyilvánul meg. Ennek két okát különbözteti meg, egyrészt a szervezett kapitalizmus születése pillanatától meglévő válságtendenciákat, másrészt az életvilág gyarmatosításának mélységét. A szervezett későkapitalizmusra a vállalatok koncentrációja, az áru-, tőke- és munkapiacok megszerveződése jellemző, valamint – és értekezésem szempontjából ez a kiemelendő mozzanat – az intervencionalista állam behatolása a piac funkcionális hézagaiba. Az így működő kapitalizmusban három válságtendencia alakulhat ki: a gazdaságban, a politikai

[5] Habermas, 1981, 230., idézi: Morel., 2004, 259.

rendszerben és a szociokulturális világban.^[6]

Tiltakozások elsősorban a politikai rendszer válságához kapcsolódnak, ami legitimációs vagy másképpen racionalitásválságként írható le. A mindenkori politikai rendszer legitimációjáról a rendszerelmélet kiemelkedő alakja Niklas Luhmann és a kritikai iskola két meghatározó személyisége, Claus Offe, valamint Jürgen Habermas külön vitát folytatnak. Luhmann ugyanis úgy véli, hogy a társadalmi differenciálódás során elkülönült politikai rendszer legitimációja autonóm módon keletkezik. A rendszer önmaga létre tudja hozni legitimációját a normákba foglalt legális, szabályozott eljárások révén. A legitimitás Luhmann-nál általános készség arra vonatkozóan, hogy tartalmilag még meghatározatlan döntéseket előre elfogadjanak. Ezáltal Luhmann degradálja az igazságosságot, méghozzá úgy, hogy a közjő biztosításának elve alá helyezi, és mentesíti a hétköznapi erkölcs és az ígéretek betartásának követelménye alól. Az erkölcsi értékelés az általános politikai értékelés részévé válik.

Luhmann összességében a procedurális legitimációra teszi a hangsúlyt. Habermas kései munkáiban maga is hajlik az eljárás útján történő legitimáció elfogadására, de csak feltételekkel. Szembehelyezkedik azzal az elképzeléssel, hogy a rendszer önmaga képes kitermelni és fenntartani legitimációját. Habermas ugyanis a legitimációt normatív folyamatnak fogja fel: a tartós uralom nem lehet meg normák, értékek és meggyőződések nélkül.^[7] A legitimációnak ugyanakkor domináns formája az eljárás során megvalósuló legitimáció, ami a demokráciákban az alkotmányból eredeztethető. Bayer József a legitimációról írt monográfiájában kiemeli, hogy a legitimáció megteremtésében Habermasnál a nyilvános, diszkurzív kommunikációs folyamatoknak van kiemelt jelentőségük.^[8]

Az intervencionalista államkapitalizmus erősebb legitimációs igénnyel lép fel, mint a liberális kapitalizmus állama, amit az államapparátusnak a gazdaság elégtelenségeinek kiküszöbölése érdekében tett lépései fejeznek ki. A polgári társadalomban általánossá váló állampolgári jogok, többek között az általános választójog önmagában már nem tudja megadni a többlet legitimációt. Ennek mechanizmusa a formális demokrácia, amely az állampolgári részvételt biztosítja a politikai akaratképzésben. A formális demokrácia intézményei gondoskodnak arról, hogy az adminisztratív döntések az állampolgári motivációtól függetlenül szülessenek meg, mégpedig a „tartalmilag diffúz tömeglojalítás” létrehozásával, miközben az állampolgári participációt távol tartják. Korai művében, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásában* részletesen leírt depolitizált nyilvánosság teremt meg az alattvaló vagy passzív polgár létrejöttének lehetőségét.

A politikai rendszer válsága eredményezheti a társadalmi aktivizmus és ezen belül a tiltakozások megerősödését. A legitimációs válság ugyanis akkor jön létre, amikor nem sikerül megszerezni a lehető legdiffúzabb tömeglojalitást, illetve, ha

[6] Erről részletesen lásd Habermas, 1994b

[7] „...a politikai rendszerek a jog legitimitásiigényéből táplálkoznak. A jog ugyanis nemcsak elfogadást kíván..., hanem ígényt tart arra is, hogy *méltó legyen* az elismerésre.” Habermas, 2006, 103.

[8] Bayer, 1997

az államapparátus nem képes hatékony irányítási teljesítményt nyújtani a gazdasági rendszer számára. Ez utóbbit nevezi Habermas racionalitás válságnak. A politikai válság során a szervezeti racionalitás terjedése a hatalom révén feléli azokat a kulturális hagyományokat, tradíció-készleteket, amelyekre a kapitalizmus építkezik. Éppen ezért a hagyományok csorbulása, a tradíció-készletek megtagadása lényegében az életvilág szociokulturális részének válságát hozza magával, ami összességében motivációs válságot eredményez. Ennek következtében az életvilág egyes elemei átpolitizálódnak, a szociális kapcsolatok bürokratizálódnak. Ebben a helyzetben Habermas lehetőséget lát a fokozott állampolgári aktivitásra, az alternatív, új^[9] mozgalmak létrejöttére. A motivációs válság ugyanis kibillentí a polgárok cselekvését a visszavonulás, illetve az aktivizmus irányába. Az aktivista oldalon jelennek meg a különböző új társadalmi mozgalmak, amelyeket főként a feminista, a zöld, a pacifista és a diákmozgalmak jelenítenek meg. A problémamegoldástól visszavonuló csoportoknak a hippiket, a felvállaltan kábítószeres kultúrában élőket, valamint a Jézus-hívőket tartja. Az aktivisták jelen vannak a társadalomban, míg a „visszavonulók” kilépnek a társadalomból.

Claus Offe lényegében elfogadja mestere, Habermas koncepcióját a beavatkozó államról. A hangsúlyt azonban ő a tömeglojalítás biztosítására helyezi. A legitimitás hagyományos fogalmával szemben a diffúz tömeglojalítás nem egy rendszer elfogadottsága, hanem a legitimitásról való lemondás, amelynek során a rendszert veszélyeztető konfliktus-potenciált különböző eszközökkel fegyelmelik. A politika direkt kártalanításokkal – itt Habermas rendszerkárptólással kapcsolatos gondolatai köszönnek vissza –, integratív szimbólumok és ideológiák gyártásával lép fel. Ha ez nem elegendő, akkor a rendszer a különböző politikai szükségletek erőszakos elnyomásához folyamodik. Az állam folyamatos „krízis menedzsmentet” folytat, amelynek funkciója, hogy abszolút előnyt biztosítson a kapitalista gazdaság fennmaradásához, a gazdasági stabilitás megteremtéséhez. Ennek eszköze az eljárászerű legitímáció, amikor a kormányzat azzal igazolja magát, „...hogyan saját döntései létrehozásának anarchiáját az eljárások formalizmusának keretei közé tereli, és mindazt, ami normatív kategóriákban nem képviselhető, a megfelelő pecséttel és aláírással látja el”.^[10]

Habermas a kiüresedett legitímáció visszaszorításában jelöli meg az új társadalmi mozgalmak, illetve legfontosabb cselekvési formájuk, a tiltakozások alapfunkcióját.

A tiltakozások célja kettős: egyrészt felhívja a figyelmet az életvilág rendszer általi gyarmatosításának következményeire, másrészt a nyilvánosság elé tárja, hogy az államigazgatás döntési és tervezési folyamata az állampolgárok bevonása nélkül zajlik. A hangsúlyozottan nem osztályalapú szociális vagy társadalmi mozgalmak a tiltakozásaik révén olyan reflexiós mechanizmust indítanak be, amelyek feltárják a kolonizáció lehetséges okait, és a rendszer előrehatolásának eredőjeként

[9] Az „új” relatív kategória, hiszen mindig valamihez képest definiálható. Habermas az „új” mozgalmat a liberális kapitalizmus „rég” osztálymozgalmával, a munkás és polgári önszerveződésekkel szemben fogalmazza meg.

[10] Bayer, 1997, 156.

létrejövő kulturális elszegényedés ellen hatnak. A társadalmi mozgalmaknak olyan cselekvési egységbe kell tömörülniük, amellyel képesek elfogadható határok mentén korlátozni a médiumok által szervezett alrendszeret.

Habermas fejtegetésének egyik problémás pontja, hogy a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása révén a közvélemény, illetve a közvéleményt hordozó média is eleve hatalmi eszközökkel befolyásolt. Kérdés, hogy ebben a helyzetben hogyan érvényesülhet a társadalmi mozgalmak „felvilágosító” funkciója, vagy ez a felvetés egyenértékű-e egy alternatív közvélemény kialakításával. Később Habermas is elismeri a *Jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése* című tanulmányában,^[11] hogy szükség van az autonóm, összekapcsolódó nyilvánosságra. A társadalmi mozgalmaknak, többek között tiltakozásaik révén, olyan mértékűre kell összesűrűsödniük, hogy az állam és a gazdaság vezérlő mechanizmusaival szemben is meg tudják önmagukat jeleníteni. Habermas az új társadalmi mozgalmak végső célját az életvilág gyarmatosításának megszüntetésében jelöli meg, amelynek egyik legfontosabb eszköze a tiltakozás.

2. IGAZSÁGOSSÁGELMÉLETEK^[12]

A tiltakozások speciális formája a polgári engedetlenség, amely kiemelt helyet foglal el Habermas elméletében, és hasznosnak, természetesnek tartja a politikai rendszer permanens korrekciójában. „...a széles társadalmi bázison kibontakozó tiltakozási mozgalom első ízben ad esélyt Németországban arra, hogy a polgári engedetlenség a politikai kultúra alkotóelemeként legyen értelmezhető. Minden stabil jogállami demokrácia úgy tekinti a polgári engedetlenség mozgalmait, mint a politikai kultúra normális, sőt szükségszerű összetevőjét.”^[13] Ez a tiltakozási típus alkalmas ugyanis arra, hogy új kereteket közé szorítsa a médiumok, tehát elsősorban a hatalom, a pénz, valamint a társadalmi szolidaritás kapcsolatát. Habermas a polgári engedetlenséget egyértelműen szimbolikus aktusként írja le, amelynek elvitathatatlan része a tervezett, kalkulált, ugyanakkor a többség belátására és igazságérzetére apelláló szabályszegés. Habermasnál a polgári engedetlenség erőszakmentes tiltakozási típus, olyan illegális cselekedet, amelyet a demokratikus jogállam legitimációs alapjaira hivatkozva követnek el. Cél az illegitimnek vagy igazságtalannak tartott szabályozás megváltoztatása, méghozzá morális alapon.

„A polgári engedetlenség olyan morálisan *megalapozott* tiltakozás, melynek nemcsak hitbéli magánmeggyőződések vagy saját érdekek szolgálnak alapul; olyan *nyilvános* aktus, amelyet általában bejelentenek, és amelynek lezajlását a rendőrség kiszámíthatja; magában foglalja egyes jogi normák *szándékos megsértését* anélkül, hogy támadná a jogrend egészével szembeni engedelmességet;

[11] Lásd Habermas, 1994

[12] Az igazságosságelméletek legfrissebb monografikus feldolgozásáról lásd: Balogh, 2006

[13] Habermas, 1985, 81.

megköveteli a normasértés jogi *következményeiért* való *jótállást*; a szabálysértés, melyben a polgári engedetlenség megnyilvánul, kizárólag *szimbolikus jelleggel* bír – ebből következik a tiltakozás *erőszakmentes* eszközeire való korlátozódás.”^[14]

A polgári engedetlenség fogalmának megjelenése a társadalomtudományokban a XIX. századra tehető. Kétségtelen, hogy a témáról való gondolkodás úttörője Henry David Thoreau volt, akinek 1849-ben megjelent, *A polgári engedetlenség iránti kötelezettségről*^[15] című tanulmánya fekteti le először azt a morális hivatkozási alapot, amelyre később – Habermas és John Rawls is – alapozzák a polgári társadalom azon elvitathatatlan jogát, hogy a számára elfogadhatatlan, igazságtalan törvényi szabályozással erőszakmentesen szálljon szembe. Thoreau az erőszakmentes ellenálláshoz való jogot – az adófizetés megtagadását – a demokratikus, azaz írott alkotmányon, választott képviselőkn, a hatalmi ágak elválasztásán alapuló állammal szemben fogalmazza meg oly módon, hogy egyértelművé teszi: „A kormányhatalom, még az is, amelynek hajlandó vagyok alávetni magamat..., még mindig tökéletlen: ahhoz, hogy feltétlen igazságos legyen, az alattvalók szentesítésére és bejegyzésére volna szüksége. ... Képzeltben elgyönyörködöm egy olyan államon, amely végre megengedheti magának, hogy minden emberhez igazságos legyen, s az egyénnel úgy bánjon, mint felebarátjával.”^[16] Kulcsgondolata tehát az igazságosság és az állam egyértelmű szétválasztása.^[17]

A legitimációs aspektust kiemelten kezelő gondolkodókhhoz hasonlóan a szerződéselméletből kifejlődő igazságosságelméleteknek is legfontosabb eleme az erkölcsi alapon szerveződő ellenállás, tiltakozás, még ha más kontextusban is. John Rawls, a XX. századi igazságosságteória szülőatyja a Locke, Hobbes és Rousseau által vallott társadalmi szerződés-elméletekből indul ki, azokat általánosítja, illetve illeszti a modern állam működéséhez.^[18] Rawls a társadalmi intézmények hasznosságával, feladatellátásának hatékonyságával szemben ezek igazságosságára helyezi a hangsúlyt. Disztributív igazságosság-elméletének^[19] több pontja összecseng a Thoreau-éval: „...nyílt, erőszakmentes, a lelkiismeretre hivatkozó, mégis politikai cselekedet, amellyel megszegik a törvényt, és pedig rendszerint azért, hogy törvényben vagy a kormány politikájában változást idézzenek elő.”^[20] A polgári engedetlenség a többség lelkiismeretéhez való felszólamlás akkor, ha a kezdeményező meggyőződése szerint veszély fenyegeti a szabad és egyenlő emberek közötti társadalmi együttműködést.

Rawls a polgári engedetlenség alkalmazhatóságát – amit szigorúan politikai aktusnak tart – feltételekkel korlátozza, és döntő mértékben az egyenlő szabadság elvének megsértésére alkalmazza. Ezek közé sorolja az emberi és polgári jogok

[14] Habermas, 2003, 150.

[15] Thoreau, 1990

[16] Thoreau, 1990, 42. (Kiemelés tőlem.)

[17] „Egyszerűen azért tagadom meg az engedelmességet az államnak, hogy hatásos formában elhárítoljam, és távol tartsam magamat tőle.” Thoreau, 1990, 34.

[18] Az igazságosságelméletekről érdekes polémia bontakozott ki a *Szociológiai Szemlében*. Lásd: Tóth István György, 1991, 151171. és Mészáros, 1992, 9598.

[19] Rawls életművét szokás neokontraktualista (újszerződéselvű) elméletnek is nevezni. Erről részletesen lásd: Houranszki, 1998.

[20] Rawls, 1997, 431.

kisebbségektől való megtagadását vagy a vallási csoportok vallásgyakorlásukban való korlátozását, amelyek egyébként mindenki előtt nyilvánvaló igazságtalanságok. Rawls egyértelművé teszi, hogy a polgári engedetlenség használatának erős korlátai vannak, ez a végső eszköz, a végső tiltakozási forma, ezért alkalmazóinak biztosnak kell lenniük abban, hogy az alkalmazás elkerülhetetlen. Ha a megtett nyomásgyakorló lépések mégis hatástalanok maradtak, azaz a többség véleménye ezek igazságtalansága ellenére nem ingott meg, akkor alkalmazható a polgári engedetlenség, mint tiltakozási forma. Még így is biztosítani kell azonban a jog és az alkotmány tiszteletét, tehát önkorlátozó képességgel fel kell ismerni azt a határt, amelynek átlépése igazságtalansághoz vezet. Rawls ugyanis igazságosság-elméletében abból indul ki, hogy az embereknek természetes kötelességük az igazságos intézmények támogatása, sőt az engedelmesség ezen intézményeknek. Ráadásul felhívja a figyelmet arra is, hogy a polgári engedetlenség végső soron az igazságos intézmények kialakítását biztosítja.

Habermas, Rawls és Ronald Dworkin^[21] elmélete egybevág abból a szempontból, hogy mindhárman úgy vélik, az igazságos alkotmány alapján hozott igazságos törvényeknek – ugyan más-más szempont alapján – engedelmeskedni kell. Habermas szerint akkor igazságos a törvény, ha azt alkotmányos szervek hozzák meg, és ebben az értelemben beszélhetünk az állampolgárok legális cselekedetéről. Az alkotmány igazolhatóságát pedig úgy határozza meg, hogy az elismerésre méltó elvekre támaszkodik, ami alapján „...legitimként lehet igazolni azt, ami legális”.^[22] Ennek az alkotmánynak Rawls és Dworkin szerint is mindenki által elfogadott, tehát általános erkölcsi elvekre kell épülnie. Ezek meghatározásában azonban Habermas és Rawls eltérő utat választ. Az előbbi interkulturális alapokra épít, és a kommunikatív racionalitás keretét dolgozza ki, az utóbbi pedig a már kialakult politikai kultúra elemei segítségével igyekszik az igazságosságot megteremteni.

Az igazságosságelméletek hívei ugyanakkor kétséget kizáróan állítják, hogy teljesen igazságos alkotmány nincs. Az alkotmányozási eljárás mindig tökéletlen, annak ellenére hogy hozhat igazságos végeredményt. Egyöntetű véleményük szerint nincs olyan politikai mechanizmus – bármilyen alkotmányos rendszert vizsgálunk is –, amely egyértelműen tudná szavatolni, hogy az eljárás alapján hozott törvények igazságosak lesznek.^[23] Rawls tényként fogadja el, hogy az alkotmányozó gyűlések során a modern jogállamban a többségi elv érvényesül, azaz valamiféle választás alapján szelektált kisebbség hozza a többé-kevésbé igazságos törvényeket. Egy törvény vagy egy politika elég igazságos – vagy legalábbis nem igazságtalan –, ha az

[21] Amerikai jogfilozófus, aki szintén a társadalmi igazságosság forrását és biztosítását keresi, és akit az igazságosságelméletek másik nagy elméletalkotójának tartanak. Ronald Dworkin jogelméletének teljes körű elemzését lásd Bódig, 2000. Politikai filozófiájának elemzéséhez lásd: Hegyi, 2001.

[22] Habermas, 2003, 151.

[23] Dworkin az amerikai politikai berendezkedésből indul ki. Miután ott az alkotmány legfőbb őre a Legfelsőbb Bíróság, *Taking rights seriously* című művében épp azt feszegeti, hogy a bíróság döntései tudják-e eléggé védeni az erkölcsösnek, igazságosnak vélt egyéni jogokat (Rawls, 1977).

[24] Rawls, 1997, 423.

ideális eljárást elképzelve arra a következtetésre jutnánk, hogy az abban közreműködő és az annak kikötéseit teljesítő legtöbb személy helyeselné azt.^[24]

Habermashoz hasonlóan Rawlsnál is eljárás általi legitimitás figyelhető meg. Ezeknek a többé-kevésbé igazságos törvényeknek pedig – mint azt fentebb láttuk – engedelmeskedni kell mindaddig, amíg az igazságtalanság terhei hosszú távon egyformán oszlanak el a társadalom egyes rétegei között, és a meglévő igazságtalanság nem okoz túl nagy terhet. A polgári engedetlenség tehát csak a „nem megterhelően igazságtalan” társadalomban lehetséges, a nagyjából igazságos állapot pedig – Rawls szerint^[25] – demokráciát kíván. A demokratikus jogállamban az állampolgárok elismerik és elfogadják az alkotmány törvényességét, mert az megfelel az általános erkölcsi alapelveknek, elvi szinten tiszteli az egyéni jogokat. Fenntartják maguknak a jogot azonban, hogy engedelmességük ne korlátlan, hanem minősített legyen,^[26] azaz a már fentebb említett szigorú szabályrendszerben oppozíciót foglalhassanak el. A polgári engedetlenség ilyen formán mindig tudatos cselekedet: a demokratikus intézményrendszer előre eltervezett, a következményekkel is számoló megsértése. Az is nyilvánvaló, hogy az oppozíció mindig politikai aktus formájában jelentkezik, méghozzá két szempontból. Egyrészt a politikai hatalom birtokosai felé irányul, másrészt politikai elvekre, az igazságos alkotmányra és az igazságos intézményekre épül. „Ha a kormányzat huzamosan, ismételten és szándékosan megsérti ennek alapelveit, akkor nincs más választás, mint a behódolás vagy a szembeszegülés.”^[27] Ha a szembeszegülést választják, akkor ezt mindig nyilvánosan kell megtenniük a tiltakozóknak. A nyilvánosság indoka pedig az, hogy mondanivalójuk közérdekű, mindenki számára belátható, lelkiismereti ügyeket feszegető. Dworkin és Rawls hasonló feltételekkel alkalmazza a polgári engedetlenség gyakorlását, egyértelműen jelezve, hogy a polgári engedetlenség túlmutat a mindenki számára lehetőségként adott tiltakozáson. Dworkin öt pontban írja le azokat a feltételeket, amelynek keretei között úgy dönthet valaki, hogy ellenáll a törvényeknek:

- vegye figyelembe, hogy helyesen cselekszik-e a törvények megszegésével;
- rendelkezik-e a törvény megszegésének jogával;
- számol a cselekedetei következményeivel;
- nem lépi túl azt a jogot, amire hivatkozik, és végül
- nem tehet olyan lépéseket, amelyek bekövetkezte másik jogait sérti.^[28]

John Rawls kijelöli a polgári engedetlenség helyét egy tiltakozási skálán. A polgári engedetlenség „az ellenállásnak a törvénytisztelet határára” eső formája, ami középen helyezkedik el a törvényes tiltakozások és a lelkiismereti alapú ellenszegülések, ellenállások között. A morális elveken alapuló egyéni ellenállás bizonyos esetekben erőszakos forma, míg a polgári engedetlenség soha. A lelkiismereti el-

[25] Dworkin lényegében adottságnak tekinti a demokrácia működését az Amerikai Egyesült Államokban.

[26] Dworkin ezt úgy fogalmazza meg, hogy „nem abszolút kötelesség” az engedelmesség, mert egy elvi szinten igazságos társadalom is hozhat igazságtalannak vélt törvényeket. Dworkin, 1998, 60.

[27] Rawls, 1997, 433.

[28] Dworkin, 1998, 6970.

lenállás túllép a fennálló rend tiszteletén, és magát a társadalmi berendezkedést támadja.

3. POLITIKAI ÖKONÓMIA, RACIONÁLIS DÖNTÉSELMÉLETEK^[29]

Rawls és Dworkin is használ olyan, egyébként a közgazdaságtanban alkalmazott általános fogalmakat, mint többek között a hasznosság, a hűség, az elkötelezettség, amelyeket a politikai ökonómia vagy más néven a racionális döntések elmélete fejt ki részletesen. Az előbbi elnevezés a politikatudományban, míg az utóbbi a szociológiában terjedt el. A politikai piac közgazdasági módszerekkel történő tanulmányozása azt feszegeti, hogy az egyének viselkedését, preferenciáit az elérhető, illetve az elmaradó haszon, valamint az egyes intézményekhez történő bekapcsolódás hogyan befolyásolja. A kormány, az alkotmány, a demokrácia, a pártok teremtette szituációk közgazdasági formulákkal leírható, prognosztizálható módon befolyásolják a racionális szubjektumok attitűdjeit, akik vágyaik és lehetőségeik között töreksenek mindig megújuló összhangra. Az Amerikai Egyesült Államokban jobban érvényesül a politikai piac logikája, a politikai marketing, a választási kampányban nagyobb a hatása a politikai reklámnak, mint Európában. A kontinentális országokban annak ellenére, hogy végbemegy a néppártosodás, a pártok mégis kötöttebbek az ideológiához, normatív értékeken alapszik ideológiájuk.

Az alapvetően amerikai kötődésű racionális cselekvésemélet ugyanis abból indul ki, hogy az egyének, akárcsak a magánpiacon, úgy a politikai piacon is önérték által befolyásoltan mérlegelik a cselekvést és a „nemcselekvést”, azaz összevetik a költséget és a hasznot. A környezetükből megalapozott tudásra szert tevő racionális szubjektumok képesek a lehetséges döntési alternatívákból az optimálisat kiválasztani. Ha az egyének a magánpiacon szigorúan saját érdekeik megvalósítására töreksenek, akkor nagy részüket a személyes hasznok és költségek fogják akkor is motiválni, amikor politikai kérdésekben döntenek. A politikai ökonómia azonban szinte idillikus állapottal számol, amikor azt feltételezi, hogy a saját hasznára törekvő egyén ismeretei elégségesek, és a szubjektum megfelelő tudásszerkezettel rendelkezik a folyamatos mérlegeléshez. Az elmélet gyengéje tehát, hogy nem számol a korlátokkal. Háttérbe szorulnak a racionalitáson kívül eső cselekvést vezérlő szempontok: az identitás, az erkölcsi normák, az értékek, a szolidaritás, a szocializáció és a politikai diskurzus. „Napjainkban... a politika gazdaságelméletével szemben egyértelműen alternatív tematizálási igénnyel a politika diszkurzív elmélete lép fel. ...a politikai szféra alakításának forrása nem a gazdaság rendszerszerű működése (vagy más rendszerműködés), hanem a politikai szereplők egymás közötti vitája és eszmecseréje.” A racionális elmélet szerzői már egészen korán érzékelték ezt a problémát, így például Downs ezeket a jelenségeket a „bizonytalanság” fogalmával igyekszik feloldani.

[29] A politikai ökonómia magyarországi képviselői közül kiemelendő Szántó Zoltán és Csontos László.

[30] Balogh, 2006, 49.

A politikai ökonómia klasszikusai közül Mancur Olson, Albert O. Hirschman, Anthony Downs, míg az újabb generáció tagjaiból Jon Elster, David Johnson emelhetők ki, mint akik koncepciójukba helyezték a tiltakozásokat. Az állampolgárok információszerzését, választáson való részvételét és az elért, illetve az elérhető hasznot, valamint a költségek kalkulációját ítélik meg különbözőképpen a politikai ökonómia vagy racionális döntéselmélet képviselői. Elméletükből különösen a kivonulás és tiltakozás dichotómiája, a nemválasztás és a választásra fordított költség és haszon megszerzése igényel különös figyelmet.

Hirschman két opcióját, a kivonulást és a tiltakozást két alrendszerre, a piaci körülményekre és a politika világára alkalmazza. Mindkét esetben célja annak bemutatása, hogy az embereknek többféle eszközük is van arra, hogy vágyaikat, véleményüket érvényesítsék, vagy elégedetlenségüket fejezzék ki egy termékkel vagy egy szervezettel szemben. Hirschman a tiltakozást a politikai alrendszerben helyezi el, míg a kivonulásnak elsősorban a gazdaságban tulajdonít funkciót. Másodlagosan ugyan, de a kivonulás is megjelenik a politikában, a tiltakozás pedig a gazdaságban. A kivonulás ugyanis általában nagyon világos gyakorlati megoldásokban jelentkezik. Egy termék nem fogyasztása vagy egy másik termékre való átállás a legtipikusabb módja a „kivonulásnak”. A kivonulás gyakorlati megvalósulása lehet a szervezetek világában a kivándorlás, egy állam elhagyása vagy egyszerűbb esetekben egy pártból való kilépés. Downssal ellentétben Hirschman a politikai élettől, és így a választásoktól való távolmaradást rendkívül költséges megoldásnak tartja. Anthony Downs abból indul ki, hogy az individuumok soha nem lehetnek tökéletesen informáltak.^[31] Az információkhoz ugyanis alapvetően torzítva, „szabad információként”, illetve ideológiák formájában jutnak. A „kivonulás”, a választásoktól való távolmaradás Downsnál két esetben fordul elő. Egyrészt a polarizált kétpártrendszerben, amikor az egyik párt a saját ideológiai alapállásához közel álló pólustól a másik párt felé mozdul el. Ebben az esetben a szélső pólushoz húzó kivonulhatnak a választástól, mert nem látnak lényeges különbséget a két párt politikája között. A távolmaradás másik esetében – egyébként ez fordul elő gyakrabban – a választópolgár nem feltételezi, hogy a választási küzdelem kiélezett lesz, a pártok egymáshoz közel álló megoldási lehetőségeket fogalmaznak meg, és ebben a helyzetben a legtöbb szavazó számára irracionális, hogy információt szerezzen, mivel ennek megszerzési költségei felülmúlják a várható hasznot.

A tiltakozás Hirschman elméletében a politikai korrekciós mechanizmus része, amikor a szervezet^[32] tagjai, az állampolgárok közvetlenül fejezik ki elégedetlenségüket a vezetőségnek vagy a fölöttes hatóságnak, általános tiltakozás esetén pedig bárkinek, aki meghallgatja érveiket. A tiltakozók – mint Habermasnál – nem menekülnek el a problémák hatására, hanem ezeket aktívan akarják megoldani.^[33] A tiltakozás következményeként a szervezet vezetősége kísérletet tesz arra, hogy feltár-

[31] Downs, 1990, 993-1012

[32] A „szervezet” a politikai ökonómiában mindig szélesen értelmezett fogalom. Olson, Mancur A *kollektív cselekvés logikája* (Budapest, Osiris Kiadó, 1997) című könyvében óriásszervezetnek (nagy-csoportnak) az államot tekinti.

[33] Hirschman, 1995, 12., 37.

ja az elégedetlenség okát, és ezt megszüntesse. A tiltakozás Hirschman szerint a kivonulás szöges ellentéte, olyan „zűrös” fogalom, amelynek különféle fokozatai vannak, és amely közvetlenül, egyenes formában fejt ki hatását. Tiltakozásnak tekinti a kollektív petíciókat, a fölöttes hatósághoz intézett beadványokat, a különféle tiltakozó akciókat, a közvélemény mozgósítását. Hatékonysága az akció méretével arányosan nő, de a túlzásba vitt tiltakozás gátolhatja a célok elérését. A tiltakozás érdekartikulációs folyamat, amelynek történeti fejlődése a „...demokratikus kontroll fejlődéstörténetével azonos.”^[34] Downs is beszél egyfajta extrém „tiltakozásról”, lázadásról, ami a polarizált kétpártrendszer sajátos megnyilvánulása lehet.^[35] A radikális politikákból eredően a kormányváltás nagy változással jár, de ha elmarad, az is elégedetlenséghez vezethet, ami lázadás formájában fejeződik ki. Downs ezért tartja a demokrácia megfelelő környezetének a mérsékelt pártrendszert, ahol a szavazatok normális eloszlásúak.

Hirschman a kivonulás és a tiltakozás opciója közötti kapcsolatot bonyolult viszonyrendszerként írja le. Axiómája, hogy aki a kivonulást választja, elveszíti a tiltakozás lehetőségét, de ez a kijelentés fordítottnál már nem áll fenn. A tiltakozás kerül előtérbe, ha a kivonulás lehetősége korlátozottá válik. Ebből a szempontból a tiltakozás kiegészíti a kivonulást, és kifejezetten hasznos a kiigazítási mechanizmus szemszögéből. A politikai alrendszerben a kivonulás a végső eszköz, amit csak akkor vesznek igénybe az érintettek, ha a tiltakozás nem járt eredménnyel, míg a racionális cselekvésemélet későbbi követői – például David Johnson – egyenrangúnak tekintik a kivonulást a tiltakozással, sőt bizonyítják, hogy az egyéni haszon szempontjából a kivonulás akár előnyösebb is lehet.

Hirschman hívja fel a figyelmet arra, hogy a tiltakozás költséggel jár. A szervezet tagjai idejüket, pénzüket, energiájukat áldozzák fel a változtatás érdekében. Ez pedig állandóan formálja a kivonulás és a tiltakozás közötti kapcsolatot. A tiltakozás akkor reális alternatíva, ha megfelelő eredményt hoz, a befolyásolási és alkupozíció jelentős mértékű javulása kalkulálható. A tiltakozás a különösen fontos, kitüntetett szervezetek vonatkozásában játszik aktív szerepet.^[36] Mindezek figyelembevételével állapítja meg, hogy a kivonulási alternatíva gátolja a tiltakozás terjedését.^[37]

Hirschman abból a vitatható alapállásból indul ki,^[38] hogy a közjavak egyéni fogyasztása nem csökkenti a többi egyén fogyasztási lehetőségeit.^[39] Konceptiójában az egyén nem tud teljesen kivonulni a közjavakból, mert ezeknek valami-

[34] Hirschman, 1995, 63. (Kiemelés tőlem.).

[35] Downs, 1990, 993-1012

[36] Hirschman, 1995, 47. Megjegyzendő, hogy Olson alapján Hirschman úgy véli: a tiltakozás valószínűleg ott működőképes igazán, ahol kevés szereplő (fogyasztó) van, és ez a kevés szereplő hatékonyan képes befolyásolni az eladásra kínált termékeket. Ezért a politika, a szervezetek világában inkább tiltakoznak, hiszen ott jóval kevesebb a szervezet tagja, mint ahányan vállalatok termékeit vásárolják.

[37] Elméletében a hűség és a bojkott kifejezéseknek is fontos szerepük van. A hűség a kivonulás és a tiltakozás együttes működésére világít rá. A szervezeti hűség ugyanis féken tartja a kivonulást, és működésbe hozza a tiltakozást. A hűség lehetőséget teremt a teljesítményromlás megállítására. Különösen fontos, hogy a szervezet hűséges tagjai a kivonulás opciójának felvetésével fokozhatják a tiltakozás hatékonyságát, ezáltal még erősebb teljesítményre készítve a vállalat, a szervezet vezetőit.

képpen mindig fogyasztója marad. Ebből a szituációból adódik, hogy a közjavak esetében belső és külső, azaz belső vagy kivonulás utáni tiltakozások között lehet valójában választani. David Johnson vitatja, hogy a közösségi javak elosztásának megváltoztatására a legmegfelelőbb út a tiltakozás.^[40] A „lábbal való szavazás” vagy a közjavak magánjavakkal való helyettesítése igenis a kivonulási opciót erősíti. Szerinte, ha a közszolgáltatások magánszolgáltatásokkal való helyettesítése vagy az önkormányzatok közötti mozgás kevesebb költséggel jár, mint a nyomásgyakorlás, akkor a polgárok számára a kivonulási opció hatékonyabb, mint a tiltakozás.^[41] A politikai alrendszer működési mechanizmusainak korrekcióját bizonyos körülmények között nemcsak a tiltakozással, hanem más kollektív cselekvéssel is el lehet érni.^[42] A kollektív cselekvésbe természetesen beletartozik a passzivitás is.

Hirschman és Mancur Olson között vita bontakozik ki a közjavak kapcsán, mert Olson a különböző alrendszerekben különböző közjavakat definiál. Piaci szituációban a kollektív javakhoz való hozzáférés exkluzív, azaz korlátozott. Ezzel szemben a nem piaci szituációban, így a politikai alrendszerben, a csoport bővülésével együtt szélesedik a kollektív javak kínálata, így ezek inkluzív javak. Olson kollektív jószágnak tekinti például a párt győzelmét a választásokon.^[43]

A kollektív javakkal foglalkozó okfejtése azt mutatja, hogy a különböző javakat birtokló csoportok tagjai különbözőképpen járnak el. Exkluzív kollektív javak esetén, mivel a javak korlátozottan állnak rendelkezésre, az egyes szereplőknek tekintettel kell lenniük egymásra. Megindul az alkufolyamat,^[44] és minden szereplő érintett lesz a cselekvésben. Ezzel szemben az inkluzív javaknál, többek között a politikai jogosultságok esetében, más a helyzet.

A tiltakozás és a kivonulás közötti választás szorosan összefügg az egyes csoportok nagyságával, illetve az általuk folytatott cselekvési stratégiával az inkluzív kollektív javak megszerzését illetően. A kis csoportokban a tagok érdekeltek az együttműködésben, mert egy-egy cselekvő kilépése vagy az együttműködés megtagadása mások számára is érezhető hátránnyal jár. Másrészt viszont néhány csoporttagnak még akkor is érdeke a kollektív jószág biztosítása, ha neki magának kell azok terheit viselnie. Nem áll ez fenn azonban a nagy vagy latens csoportokban, így a társadalomban sem.^[45] Olson szerint a latens csoportokban három tényező együttesen akadályozza meg az érdekérvényesítést, és ezzel párhuzamosan azt, hogy a csoport (a társadalom) egyes tagjainak érdekében álljon a közja-

A bojkott a kivonulás és a tiltakozás határmezsgyéjén lévő formula, ami ugyan tényleges kivonulást jelent, de az újbóli belépés ígéretével. Akkor tehát, ha a kiigazító mechanizmusok életbe lépnek, a bojkottot alkalmazók visszatérnek a szervezet életébe.

[38] Mancur Olson bírálja is ezt az álláspontot.

[39] Hirschman, 1995, 109.

[40] Johnson, 1999

[41] Lásd Johnson, 1999, 172.

[42] Például olyan bevett demokratikus módszerekkel, mint a választások.

[43] Olson, 1997, 4445.

[44] Az alku politikai hasznosságát Jon Elster: A társadalom fogaskerekei című művének 14. fejezetében részletesebben is kifejti.

vakért való cselekvés. Egyrészt minél nagyobb a csoport, annál kisebb az érdekek realizálására törekvő egyének összes haszna, és a csoportra orientált cselekvés „jutalma” annál kevésbé megfelelő.^[46] Másrészt minél nagyobb a csoport, annál kisebb mértékben részesül az egyes egyén a kollektív javak egészéből. Ezért csökken a valószínűsége, hogy a csoport valamely tagja önmagában vállalná a kollektív jószág költségeit – ellentétben a kiscsoportokkal. Végül a harmadik megfontolás, amely passzivitásra, tartózkodásra készíti a társadalom racionálisan gondolkodó egyénét: minél nagyobb a csoport létszáma, annál nagyobb a szervezeti költség, és annál nagyobb az az akadály, amit le kell győznie, hogy bizonyos mennyiségű kollektív jószágot biztosítson önmagának.^[47] Épp ezért a latens csoportokban, így a társadalomban is, a kollektív jószágtól megkülönböztethető külön ösztönzőket^[48] – Jon Elster szerint kényszerítő eszközöket – kell alkalmazni ahhoz, hogy az egyén racionális cselekvése csoportorientált legyen, különben a kollektív cselekvés a passzivitás, a kivonulás lesz. A kollektív cselekvés ezen opcióját Elster igen szemléletesen jellemzi: valamely csoport minden egyes tagja választhat, végez-e bizonyos tevékenységet vagy sem.^[49] Akkor beszélhetünk kollektív cselekvésről, ha mindenkinek jobb, tehát az önérdék szempontjából hasznosabb, ha csak néhányan végzik az adott tevékenységet, mint ha senki sem tenné, viszont mindenki számára jobb, ha ő maga nem vesz benne részt. Példájában a sztrájkról ír. Minden munkásnak jobb, ha mindannyian sztrájkolnak a magasabb bérért, mint ha senki se lépne sztrájkba, de minden egyes munkás jobban jár, ha ő maga nem teszi le a munkát. Ha a többiek sztrájkolnak, ő anélkül élvezi az erőfeszítések gyümölcsét, hogy megfizetné annak költségeit, ha viszont nem sztrájkolnak, egymagában úgysem tehet semmit.

Olson a pártok politikájának támogatása kapcsán bizonyít hasonlót, vagyis, hogy még támogatott célok esetében is az egyén számára a távolmaradás jár haszonnal.^[50] A politikai párt kollektív előnyök megszerzésére törekvő szervezet. Az egyének tudják ugyan, hogy jobban járnak, ha az adott párt hatalomra kerül, de úgy vélik, hogy a hatalomra kerülés nélkülük is bekövetkezik, anélkül tehát, hogy azért bármit is tennének, és az így szerzett előnyből úgy is részesülni fognak. A győzelem így szemszögükből csak kollektív jószág, ezért az a racionális cselekvés, ha személyesen nem tesznek semmit, hiszen az eredmény nélkülük is meglesz. Olson is megjegyzi, hogy vannak olyanok, akik látszólag kollektív javakért

[45] A latens és a közepes nagyságú csoportokban az Olson által jelzett problematikát szokás *n* szereplős fogolydilemmaként is leírni (Hardin, 1998). A racionális döntés-elmélet tipikusan a különböző játékelméleti lehetőségek elemzésére törekszik. A fogolydilemma ezen belül is az egyik legáltalánosabban elemzett kérdés, melynek alapja az együttműködés (illetve a fizetés) vagy annak megtagadása. A fogolydilemma *n* szereplőre való általánosítása egyetlen egyensúlyi eredményt ad: a nem fizetés választása mindig nagyobb fizetéssel (haszonnal) jár, mint a fizetés választása.

[46] Erről részletesen Olson, 1997, 52–53.

[47] Olson más helyen azt állítja, hogy a nagy, latens csoportokkal az önző viselkedés áll összhangban. Ezekben a csoportokban, így a társadalomban, az egyének nem ismerik egymást, egyéni viselkedésüknek nincs érzékelhető hatása, így az a racionális, ha önző (egoista) módon viselkednek.

[48] Ezek fontosságára Habermas is utal.

[49] Elster, 1995, 129130.

[50] Részletesen lásd Olson, 1997, 87191.

küzdenek, miközben valójában inkább az individuális előny, haszon motiválja őket. A pártgépezet ugyanis nem kollektív javakat biztosít aktivistái számára. Az aktivista tudja, hogy csak akkor kap állást a közigazgatásban, ha – szemben az átlagemberrel – tevőlegesen hozzájárul a párt működéséhez és a választási győzelemhez. Felvetődik a kérdés: a tiltakozásoknál ez a mechanizmus működik-e vagy valami más? Vajon csak azok tiltakoznak-e, akiknek a javak megszerzésének ígérvényét jelenti a megmozdulás? Valóban az-e a racionális magatartás az állampolgárok számára – ha a tiltakozás eredménye kollektív jószágként jelenik meg –, hogy a társadalomnak csak szűk szegmense tiltakozik?

A racionális döntések elméletének kritikussai – elsősorban Jenkins és Gamson – vitatják Olson azon álláspontját, miszerint a racionális egyéneknek a kollektív cselekvések ösztönzéséhez „melléktermékeket”, azaz elismerést vagy hasznot kell felajánlani. Úgy vélik, hogy a tiltakozások és a mozgalmak támogatása során a szolidaritás és a cél működik motivációs tényezőként – főleg annak tükrében, hogy az 1960-as és az 1970-es évek tiltakozásai nagyrészt ideológiai, faji és generációs kérdésekhez kapcsolódtak. Mások arra is felhívják a figyelmet, hogy a tiltakozásokkal való összefüggésben a „potyautas effektus” csak korlátozottan érvényesül. A távolmaradás oka többnyire az, hogy a potenciális támogatók jelentős hányada nem rendelkezik információval az eseményekről, vagy elfoglaltsága nem teszi lehetővé a részvételt. J. Craig Jenkins olyan kísérleti eredményekre is felhívja a figyelmet, amelyben bizonyítják: azok az individuumok, akik ismerik a potyautas jelenséget, hajlamosabbak a kollektív cselekvésekben való részvételre. „Szükséges az elmélet kiegészítése egy, az érdekek kialakulására vonatkozó olyan elgondolással, mely leírja az ideológiai és szolidaritási alapú elköteleződés folyamatát. (...) A társadalmi mozgalmak a szemtől szembeni interakcióra alapoznak, és az új szolidaritások, identitások kialakítására teszik a hangsúlyt.”^[52]

Az Olson és a Hirschman által képviselt racionális iskola nehezen ad magyarázatot arra a kérdésre, hogy a tüntetők miért kockáztatják akár az életüket is valamely eleve bukásra ítélt ügyért. Gamson azzal árnyalja a mozgalmak eredmény-centrikusságának elvét, hogy szerinte az is ösztönzőleg hat a részvételre, ha a mozgalmak nem mindig vagy csak részben sikeresek.

[51] Lásd: Jenkins, 1983; Fireman – Gamson, 1979

[52] Jenkins, 1995, 21.

IRODALOM

- Balogh István – Karácsony András (2001): *Német társadalomelméletek, Témák és trendek 1950-től napjainkig*, Budapest, Balassi Kiadó
- Balogh István (2006): *Igazságosság és politika*, Budapest, L'Harmattan
- Bayer József (1997): *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimitációs válságról*, Budapest, Napvilág Kiadó–Scientia Humana
- Benford, Robert D. – Snow, David A. (2000): “Framing Process and Social Movements: An Overview and Assessment” *Annual Review of Sociology* 26. sz.
- Bódig Mátyás (2000): *Hart, Dworkin és a jogelmélet posztmetafizikai fordulata*, Budapest, Osiris Kiadó
- Bogdanor, Vernon (2001): *Politikatudományi enciklopédia*, szerk. Bogdanor, Vernon Budapest, Osiris Kiadó
- Chatfield, Charles (1997): „Intergovernmental and Nongovernmental Associations to 1945” In: Jackie Smith, Charles Chatfield, Ron Pangucco (ed.) *Transnational Social Movements and Global Politics: Solidarity beyond the State.*, Syracuse, Syracuse University Press
- Dahl, Robert A. (1996): *A pluralista demokrácia dilemmái*, Budapest, Osiris Kiadó
- Downs, Anthony (1990): „Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell” *Közgazdasági Szemle*, XXXVII. évf., szeptember
- Dworkin, Ronald (1977): *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Harvard University Press
- Dworkin, Ronald (1998): „Vegyük komolyan a jogokat!” In: Houranszki Ferenc (szerk.): *Modern politikai filozófia*, Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium
- Elster, Jon (1995): *A társadalom fogaskerekei*, Budapest, Osiris Kiadó
- Elster, Jon (1998): „Savanyú a szőlő” In: Racionális döntések elmélete, (szerk.: Csontos László) Budapest, Osiris Kiadó
- Felkai Gábor (1993): *Jürgen Habermas*, Budapest, Áron Kiadó
- Felkai Gábor (szerk. 2003): *Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*, (szerk. Felkai Gábor) Budapest, Rejtjel Kiadó
- Garner, Roberta S. – Zald, Mayer N. (1987): „The Political Economy of Social Movement Sectors” In: Zald, Mayer N. – McCarthy, John D. (eds.): *Social Movements in an Organizational Society* New Brunswick, Nj: Transaction Publishers
- Habermas, Jürgen (1985): *Die neue Unübersichtlichkeit*, Frankfurt, Suhrkamp
- Habermas, Jürgen (1989): „Új társadalmi mozgalmak” In: *Politikai ökológia* (szerk.: Szabó Máté) Budapest, Bölcsész Index Centrál Könyvek
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Budapest, Gondolat
- Habermas, Jürgen (1994): *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Atlantisz
- Habermas, Jürgen (1994a): „Technika és tudomány, mint ”ideológia”” In: *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Atlantisz
- Habermas, Jürgen (1994b): „Legitimációs problémák a kései kapitalizmusban” In: *Válogatott tanulmányok* Budapest, Atlantisz, 183-222.
- Habermas, Jürgen (2003): A polgári engedetlenség – demokratikus jogállam próbaköve In: Felkai Gábor (szerk.): *Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*, (vál. és előszó Felkai Gábor) Budapest, Rejtjel Kiadó
- Habermas, Jürgen (2006): *A posztnemzeti állapot. Politikai esszék*, Budapest, L'Harmattan
- Hardin, Russel (1998): A kollektív cselekvés, mint megegyezéses, N szereplős fogolydilemma, In: Csontos László (szerk.): *Racionális döntések elmélete*, Budapest, Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium

- Hegyi Szabolcs (2001): Ronald Dworkin politikai filozófiája és ennek közösségelvű kritikái, *Jogelméleti Szemle* 4. sz. (<http://jesz.ajk.elte.hu/hegyi8.html>)
- Hirschman, Albert O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség*, Budapest, Osiris Kiadó
- Hirschman, Albert O. (2001): „Kivonulás, tiltakozás és a Német Demokratikus Köztársaság sorsa: egy elméletörténeti esszé”, In: Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája* Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium
- Houranszki Ferenc (1998): „Mire jó és miről szól a politikai filozófia,” In: Uő (szerk.): *Modern politikai filozófia* Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium
- Jenkins, J. Craig (1995): “Social Movements, Political Representation, and the State: An Agenda and Comparative Framework,” In: J. Craig Jenkins Bert Klandermans (eds.): *The Politics of Social Protest*, London, University College London Press
- Johnson, David B. (1999): *A közösségi döntések elmélete*, Budapest, Osiris Kiadó
- Merton, Robert K. (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*, Budapest, Gondolat
- Morel, Julius – Eva Bauer, etc. (szerk.) (2004.): *Szociológiaelmélet*, Budapest, Osiris Kiadó
- Oakeshott, Michael (2001): *Politikai racionalizmus* (szerk.: Molnár Attila Károly) Budapest, Új Mandátum Kiadó
- Olson, Mancur (1997): *A kollektív cselekvés logikája*, Budapest, Osiris Kiadó
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete* Budapest, Osiris Kiadó
- Szántó Zoltán (1994): „A gazdaság társadalmi beágyazottsága. Megjegyzések a gazdaság-szociológia és a szociológiai ökonómia újabb irodalmáról,” *Szociológiai Szemle* 3. sz. 141–145.
- Szántó Zoltán (1996): „Politika és közgazdaságtan” *Buksz* 2. sz. 148–153.
- Tar Zoltán (1986): *A frankfurti iskola*, Budapest, Gondolat Kiadó
- Thoreau, Henry D. (1990): *A polgári engedetlenség iránti kötelezettségről*, Budapest, Európa Könyvkiadó

